

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԱՂԴԱՏԻ»

Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ Վանքի թանգարան-մատենադարանում համար 596ի ներքոյ գտնւում է մի գրչագիր, որ պարունակում է Բաղդատի պատմութիւնը:

Զեռագիրը կրում է «Փոքրիկ վէպ Այդինեանց» խորագիրը եւ գրուել 1872 թուին, Ղուկաս Այդինեանցի կողմից. նա խօսում է Բաղդատ քաղաքի հիմնման մասին եւ տալիս մի շարք պատմական անցուղարձեր:

Զեռագիրը գրւում է նոր ժամանակների նոսրղբով, ունի 22·2×17·7 ս.մ. ծաւալ եւ պարունակում է 68 թերթ: Սկզբի 13 թերթերի վրայ գրի են առնում Մուհամեդի եւ Ալու կողմից հայերին տրւած հրովարտականքի գրքաբար թարգմանութիւնները, ապա թերթ 14—59ը Բաղդատի անցքերի նկարագրութիւններն են, իսկ մնացեալ մասը՝ խրատ, ողբեր եւ այլ խառն նիւթեր*:

Այն բնագիրը որ պատրաստել ենք մի քանի տարի առաջ, հրատարակում ենք կրճատւածերով: Յայտել ենք սկզբի, աւելի ուշ ժամանակների գրած հրովարտականքի թարգմանութիւնները եւ որոշ դուռներ միջին մասերից՝ որոնք վերաբերում են այլ յարանուանութեանց կողմից յարուցւած կրօնական պայքարներին եւ նրանց հասցրած վնասներին:

Ինչպէս «Փոքրիկ վէպ Այդինեանց»ի հեղինակ Ղուկաս Աբրահամի Այդինեանցն է յիշում իր պատմութեան մէջ, ծնողները զաղթել են Տիգրանակերտից եւ հաստատուել Բաղդատում, ուր ծնուել է ինքը 1799 թուի Փետրուարի 14ին: Զրադուել է վաճառականութեամբ եւ իր լսածն ու տեսածը Բաղդատի եւ տեղի հայ կեանքի մասին 1872 թուին գրի է առել որպէս «Պատմութիւն Բաղդատ»ի:

Բնագրից ներս կատարել ենք հետեւեալ փոփոխութիւնները.

ա. Բացել ենք բոլոր կրճատագրերը:

բ. Սովորաբար ստորակէտին փոխարինող բութերը վերցրել ենք:

գ. Պակաս եղած տառերն ու հայկական թուականներին համապատասխանող իրիչական թուականները, աւելացրել եւ առել ենք կոր փակագծերի մէջ:

դ. Սխալահնչիւնով գրած տառերի կողքին աւելացրել ենք ճիշդերը եւ առել անկիւնաւոր փակագծերի մէջ:

ե. Եղած աննշան տառաւորները, ինչպէս՝ յոգի (հոգի), օրօք (օրօք), Յերբորդ (Յերբորդ), ուղղել ենք:

զ. Այլ ուղղագրութիւնները, ինչպէս դերանունների վերջին յ-ն, թուղել ենք նոյնութեամբ եւ որոշ բառերի մասին տողատակերում տրւել բացատրութիւններ կամ դրել հարցական (?) նշան:

Յոյս ունենք որ սրա հրատարակումը օգտակար կը հանդիսանայ բազմաթիւ գաղթօջախների պատմութեամբ հետաքրքրուողների համար:

* Զեռագրի լրիւ նկարագրութիւնը տրւած է Նոր Զուգայի «Զեռագրացուցակ»ի բնաստորում, համար 62, էջ 78 (Վիեննա, 1972):

Փ Ո Ք Ի Ի Կ Վ Է Պ Ա Յ Դ Ի Ն Ե Ա Ն Յ

Որում բացատրի առ վերծանողաց նախասկիզբն գառիք կա-
ռուցմանն Բաղդատուոյ եւ յապայ գիանգամանս անցից նորին:

Ոչ որպէս թէ կամիմ ներքողելով վերահամբառնամ զբարե-
վիմակ վեհապետութիւն իշխանաց նորին՝ եւ ոչ հրատարակել
զշարադէպ արկածից թշուառութեան հանգամանաց նորին, զի
ոչ է ինձ փոյթ:

Այլ մանաւանդ անձկամ որ յապագայի վերծանողքն տեսրա-
կիս՝ զի ծանիցեն թէ, որպիսի եղեն բնակութիւն քրիստոնէից
ի նմայ՝ և որպէս կառուցումն եկեղեցեաց նաեւ որպիսի բարե-
վիմակ էաք նախ եւ ընդհակառակս նորին՝ այժմեան ծախ և գամ
քան զգամ՝ առ ընդ ծախ:

ԱՌԱԿ ՆՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ՍԱԿՍ ԻՄՈՅ ԹԵՐՈՒԹԵԱՆ ԶՈՐ ՕՐՈՆԱԿ

Յորում էր ի դաւառի միում¹, իսկ թեմական քահանայ մի խաժա-
մութ աղիտաց ոմն, հանդուանման որպէս զիս. եւ ի միում աւուրցն պատշա-
ճի ըստ խնդրանացն բանասիրաց ոմանց՝ կասեցուցանեն զնայ ի յատենին առ
սակս քարոզելոյ² ժողովրդոցն, բաղմականաց եւ ցուպ մի եւս տուեալ առ ի
ձեռս նորին, ըստ օրինակի դաւաղան վարդապետաց: Եւ նա³ ժամ մի անթիար
լուկեան կանգնեալ առ ընդ յատենն ըմբռանեալ անմոռնչ⁴, որպէս թէ քա-
րոզելոց է խղճալին, քանզի զիտէր եւ ոչինչ, եւ ապէսալ⁵ կանգնէր զինչ ասելն
չգիտէր, որպէս զիս: Յայնժամ ոմն ի բաղմականաց ընդոստեալ անտի եւ ասեց
ցնայ. «Արդ տէ՛ր տէ՛ր ասա մեզ զի տեսցուք զինչ է առարկութիւն բանից քոյ
զի լուկացիք»: Եւ խոյն բացաւ զբերան իւր բարբառելով եւ ասէ. «Օրհնեալ
ժողովուրդ, զի՞ ասէք զիս թէ ասա. ո՛հ, ո՛հ, արդ զի ունիմ ի սրտի ասելոյ
չատ բան, սակայն ի կոկորդի իմում արտաբերելոյ, չունիմ բնաւին զօրու-
թիւն միանդամայն, զի արդ եւ իցէ եւ այլ եւ այլն»:

Եւ արդ հանդուանման ըստ նմին օրինակի, մեղսամած յօբինոյ վի-
պոյս ունիմ ի կոկորդի բարբառելոյ չատ բան, սակայն զբիշս անգոր է հա-
մանդամայն: Ուստի աղերսեմ զի մի ոք անդոստեայէ զլոն անձանց վերծանո-
ղաց անհարթութեան բանիցն տեսրակիս, վասն զի փափաղիմ առ ընդ սակս
զյետապայի հանդամանաց եւ զիմ նուառութեան իսկական ծննդեան ինաւո-
րութիւն զեկուցանել, ընդ իմում կնատ կարեօք եւ անհեթեթ իմաստութեք, ուղ-
ղակի անուղղակի աւանդել առ ի ձեռն իմում ժառանգաց եւ առ սակս որոց բա-
նասէր ընթերցողաց:

Նաեւ ստուղարանեմ առ ի պետս զերծուցանելոյ զիս ի պարտուց սր-
տութենէ, զի իսկական հեղինակութիւն վիպոյս ոչ է ընդ ամենայն մայր բա-

1 Ֆեաղիք՝ միւս (եւ բոլորն այդպէս):

2 Ֆե. քարոզելոյ:

3 Ֆե. նայ (եւ այդպէս):

4 Ֆե. անմոռնչ:

5 Ֆե. ափշեալ:

6 Զակերտները մեր կողմից են:

նիցն յինչն, այլ զհետեւեալ ճտից, առաջին զմասն առաքելայից մինչեւ ի դա-
լտեաւն Սուրբան Մուրատիւն Աբգայի ի վիպէ վիպասանաց իրապեկ լեալ իսկ
յետապաշեալ իմաստն բանից աներկեւան իսկապէս յորոց, զորն ի մասանց ի
նախնեաց իմում ընդ ունեկամբ լուեալ եւ զորն ընդ իսկ ականատես աշօք իմ
տեսեալ:

ԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՎԻՊՈՅՍ ԱՌ ԸՆԴ ՍԱԿՍ ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆ ԲԱՂԴԱՏՈՅ

Ըստ ժամանակագրութեան Առաքել պատմադրի եւ առ ընդ այլ հետա-
դոտեալ իսկութեան խնդրոց եւ ընդ կարեկցութեամբ նոցին իրապեկ լեալ ան-
ցից եւ ըստ այնմ գտեալ տիտոյքն հակիրճ համառոտաբար, առ ընդ յետապաշի
շծիւ վերծանողաց բացատրեմ: Այսինքն սկսեալ ի յերեւմանէ Շեխ Մահմետի
եւ ընդ աջորդաւ նորին, որում ի Աբգայ եւ Մաղինայ եւ ընդ երկիրն Դամաս-
կոսի ընդ ամենայն իշխանութիւն սոցին, իրբեւ իննսուն եւ եօթն ամ իշխեալք
եւ կատարած նոցին ի Դամասկոս բնաջինջ լինելով սերունդն հուսկ յապա մի-
հանն ամիրապետութեան առ ի ձեռն Բ(ա)նի Արպասեանց եղև, որում սյր էին
իսկ արեանակցեալ հարապատ սերունդէ հօրեղոր որդւոց Շեխ Մահմադի սե-
րացեալք, եւ էին եղբայրս երկուս ի մի հօրէ, յորոց անունն անդրանկի Ահ-
մադ քլ Սաֆֆահ եւ կրտսերոյն Մանսուր Դաքանքի մականուամբ յորջորջեալ,
եւ ըստ այնմ ամիրապետութեան ժառանգութիւն Բնի Արպասեանք տիրապետ-
եալ վայելեցին առ ընդ ժամանակ մի:

Ըստ որում Ահմադ Սաֆֆահն անդրանիկ գլով իրր երեք ամ իշխ-
եաց առ ընդ երկիրն Բարեւոնի—Քուֆայ յորջորջեալ տեղոյն, որում որ նա-
բուդոտոնսորն իշխեր, փոխանակն Ահմադն իշխելով, տարածամ գրաւեցաւ ի
կենաց: Եւ յապա ժառանգութիւն եկաց առ վասն Մանսուր Դաւանքոյն. եւ
զՄանսուրն յետ կատարման եղբոր սգոյն զգածեալ զայրապետութեամբ առ վա-
սըն զրաւման կենաց եղբորն իւրոյ, ուստի ակն ոչ զօրելով չուս առեալ ի սահ-
մանէն Քուֆայէ անդուստ ըստ այնմ թափ առեալ, մոլորեալ, չըջակայելով
առ ընդ զաշտոն եւ ի լրումն ի մի հարիւր երրորդի ամս ընդ ամենայն իշխա-
նութիւնն մահմետականաց թւոյն եկն եւ եհաս առ այդր զաշտի. եւ ի յանդի-
մանն Բարեւոնի յայս կոյս զետոյն Եփրատայ, առ ընդ եղբրն Ասիւոյ, յորում
եւ էր անտառ մի ահագին, եւ ընդ տաղաւարաւ սակաւ մի զետեղեալ ընդ բա-
նակաւն հանգեաւ առ այդր տեղի, իրբեւ ետես զբաղցրաճաշակ ջուրն Տիգրիս
զետոյն Ասիւոյ եւ զառողջարար յօդն. եւ զյարմարեալ տեղիսն չինւածոյ հա-
ւանեալ ընդ այնմ յոյժ, եւ հաճեցաւ ի մտի առ ընդ այդր բնակիլ եւ հաստա-
տել քաղաք մի եւ զաթոռ պետութեան իւր առ այդր, յորում եւ լցաւ հարիւր
միլիոնս երրորդի յամս թւոյն հայոց: Եւ մինչ էր ի հայթայթանս զայս, ահա
եւ ի չըջակայելն նորին զորաց ի յանտառի, եւ զաթին զոմն յոյժ ձերունիացեալ
ընդ աւուրրք ի քրիստոնէիցն յազգէ Քաղզէացւոց փափաղաւանից, զի ճղնէր
առ անտ ի զոյ անձաւի միոյ. եւ իսկոյն լուր ետուն առ յիշեալ Մանսուր ա-
միրապետին, եւ Ամիրն եւս անմիջապէս կոչեալ զնայ առ ինքն, եւ զկնի հո-
լով բանից եհարց ի նմանէ զխորհուրդն զայն, զոր խորհեալ էր ի մտի. եւ րդ-
ճանաւորն եւս մարդարէական հոգով զկարեւորութեան աւետեաց լուրն ետ առ
նմայ. եւ ընդ այնմ բանի զուարճացեալ եկաց առ ընդ անդր եւ հաստատեաց
զաթոռ իշխանութեան իւր, եւ բնակեցաւ, եւ սակաւ առ սակաւ եղև քաղաք
մի բարձրաճամբաւ աննման:

Ուստի եւ անդր խալիֆայն ընդ ճղնաւորի մտեւմացեալ յորդորելով

արտօնութիւն եւ ճշմարտութիւն, զի եւ բերցէ յազգատոհմէ իւրոց առ ընդ այդ բնակիւոյ, եւ ձեռակերտեալ շինեցեն բնակարանք եւ եկեղեցիք եւ դամենայն պիտոյն իւրեանց, զոր ինչ եւ ցանկացեալ կամեցեն: Ըստ այնմ եկին եւ կուտեալ բազմանալով քանի մի եկեղեցիք, եւ յատուկ եւս մանասոր կրօնաւորաց վանդ, կառուցանելով ճոխացեալ ընդ բազմամիջոց ժամանակ, իբրեւ 550) ամբ երջանկաբար վայելչանային, մինչեւ ի դալստեան աշխարհակործան թաթար, չէնկիզ Հալաբուխան կուսպաշտն, որում խողխողեաց զիոյճալեացն, ընդ ամենայն մահմետականօք հանդերձ:

Եւ նախքան զանցից տաղնապիցն հալածման յորմէհետէ, որում էր մինչդեռ յաւուրցն իշխանութեան Մանսուրի, եւ էին նոքայ եւս ընդ մէջ բարօրեայ վիճակի երջանկութեան. իբրեւ եղեւ զյրումն կենաց ճշմարտի, մարմինն հանդիսիւ յարդանօք ի յատուկ հաստատուն տեղի փառաւորապէս ամփոփեն, որոյ ըստ աստութեան նախնեաց որում ի շուկայի հնափաճառաց, ի սենեկի միում, եւ ի ծոց արկղւոյն ամփոփեալ, եւ ընդ քողով ծածկեալ տապանն, որ եւ մինչ ցարդ բաց երեւակի կայ երեւեալ պարզապէս, որում եւ մահմետականքն եւս իւրեանց իմամ կարծելով, կանդնեն առ վասն հոգւոյն Փաթհայ¹ եւ կարդան տղիտութեամբ. բայց միայն ո՛ր լինելն մեք զիտեմք:

Արդ որոյ ազազաւ տեղոյս կոչումն Բաղդատ յորջորջեցաւ զայն եւս ի հետակայի թերթոյն, առիթ նորին հարկ վարկանեմ սակաւ ինչ բացատրել, քանզի ի բնէ անտի երկիրն անպատուար զոլով, զանունն քաղաքի, ոչ կոչիւր Բաղդատ այլ Զաւրայ, այսինքն անտառ:

Որովհետեւ ի դարոյն խալիֆայից, որպէսզի վիպասանքն, ի մատենիս իւրեանց պատմեն, տարաբաղտապէս ի նուազիլ թաղաւորութիւն մերադնեաց, եւ որում օր ըստ օրէ ընդ արծակ պերճանօք յառ(ա)ջաղիմութեամբն մահմետականաց, ժամանակ առ ընդ ժամ(ա)նակաւ յաղթահարեալ նուաճելով ի մերադնէից ոչ սակաւ բազմաթիւ հոգւոնց ի Հայաստանէ՝ ձերբակալ զերիքն կաշկանդելով զումարեալ են առ ընդ այդր տեղի. արդ եթէ ոք ցանկացի առարկայն վերձանիլ, ապաքէն ուսցի ի պատմութիւնէ մատենիցն Հայոց, եւ ողբալով աւաղեսցի, առ վասն չարաչար հալածանաց նոցին, որք եւ ընկալեալ են համբերութեամբ առ ի փառս հաւատոյն Քրիստոսի եւ արժանացեալք առ ընդ երկնային խորանս եւ փառացն լուսոյ:

ԱՌԻԹ ԱՆՈՒԱՆԱԿՈԶՈՒԹԵԱՆՆ ՔԱՂԱՔԻ

Թէպէտ եւ բազմամիջոց ամբ էր ի յօրէ անտի յորում աթոռն խալիֆայութեան հաստատեալ կայր ի յանտառ յորջորջեալ տեղոյն: Սակայն անուն քաղաքի Զաւրայ կոչիւր, մինչդեռ տակաւին չեւ եւս էին ձեռակերտիւք բերդ եւ պատնչաւ չրջապատեալ զնայ: Յորժամ վերոյիշեալ զերիքն ի Հայաստանէ ածին առ ընդ այդր, յայնժամ մշակ ձրի գտեալք, ուստի եւ սկսեցին ըզխողճալի զերիքն վարել առ ի պէտս աղիւսարկութեան դործոց եւ միեալ հպեցան հիմնարկութեան նորին պարսպոյն չրջափակեալ ամբացուցանելույ եւ ընդ դամենայն պիտոյն քաղաքի պատկանապէս աղօթատեղիք զեղեցկազարթ բուրդ եւ աշտարակօք յերիւրեալ, ըստ տպաւորագոյն մայրաքաղաքաց զերազանց ընդ ամենայն մասամբ փառաւորապէս:

Եւ յորժամ հպեցան հիմնարկութեան պարսպոյն ընդ բազմամիջոց ամօք թոպեալ ընդ աշխատանօք, հայթայթէին եւ ոչ աջողէր առ նոցայ ամրա-

¹ Ենթեցեալի համար յատուկ ազօրք (Լ. Մ.):

փակ պարփակեալ զգարիսպն անվկանդ, որպէս զորօրինակ հիմն ի վերայ աւազուոյ եւ զոր ի զիմաց կազմէին ի թիկանց փուշոյ եւ զթիկանցն եւս հանդուհանման, նոյնպէս եւ յաջմէնն ձախմէ եւ ի ձախմէնն յաջմէ, բոտ նմին օրինակի. եւ զի ոչ կեար հաստատուն հիմն ի վերայ հիման եւ ոչ քար ի վերայ քարի, եւ ոչ եւս կարէին ի մի հնարիւք կասեցուցանեն նորին, ուստի աղչեալ կելոյ մինչեւ դերեւեցան ընդ ամենայն ճարտարութիւնքն զկարեւոր իմաստներց, բոտ այնմ եւ յապայ առ յապայ հետազօտեալ հետեւեն առ ընդ մոզուցն եւ զիմեականաց, խնդրել զճար եւ զկարեւորութիւն նորին: Եւ նոքայ եւս վրձեան տակոյ թէ ի զուր է աշխատին ձեր, եթէ ոչ ի սեւից մարդոյ կենդանեաց զոյգ ի մօրէ երկուորեակ եղբարք, ամփոփեցի ընդ ի ներ հիման ոչ է հնար բռնաւ կանգնելն պարսպի: Եւ յայնմ վայր հրամայէ սաստկարար խալիֆայն աւարէք փութապէս բոտ հրամանի մոզուց, եւ բոտ այնմ չոքան պաշտօնատուրքն անմիջապէս ձերբակեալ ածին, երկուս մանկտիս ի մի մօրէ զոյգ երկուորեակ եղբարք, բռնարար կասեցուցեալ ի վերայ սոխից եղին ի ներ հիման եւ ամբափակեալ հաստառեցին ի վերայ մանկանց զհիմն պարսպոյն, ի ներկայութեան տկանատես մօրն մանկանց խղճալոյ նոյրոց(?) ի նոյրոց, զմին յարեւելեան եւ զմիւսն յարեւմտեանց, եւ բոտ աստիճան անհատից թէ յորմէ անդրէն հաստատ եկաց զգարիսպ եւ պատնէչն քաղաքի, բայց ոմանք եւս անհատից այլ իմն կերպ պատմեն զի արդ եւ իցէ: Եւ էր անուանք խղճալի մանկանց ընդ կական հեծութեամբ կոծելոյ կոծէր զկուրծս, վազէր յարեւելից առ յարեւմուտս, եւ յարեւմտից առ յարեւելս քաղաքի, ողբալոյ աղաղակ բարձեալ, կականմամբ եւ ասէր. «Եր էք Բաղ ե Դատ, սերելիք իմ որդիք, «Եր էք, «Եր եղին զձեզ. ուստի ի յօրէ անտի դանտն քաղաքիս անուանեալ յորջորջեցաւ Բաղդատ:

Եւ մինչդեռ զի էին ընդ ամբափակ եւ զեղեցկակազմ շինուածոց, բաղմաշնոյթ ամօք զբաղեալ ընդ կոչկոճիս աշխատանօք թոպեալ Հայաստանի զերանելի զերեանց նորայնոց, ոչք արեամբ զնեալ Տեառն Յիսուսի էին, եւ մինչ զի տանջանօք զնոսայ եւ ել աղաղակ նոցին առ ընդ վերին յարկն բարձրելոյն. բոտ այնմ ահա եւ անդրէն ի վերուստ էջ ցամամբ բարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ արեամբ կասեցուցեալ երկրի եւ զհիման նոցին, մանաւանդ եւ առ վասն վրէժխնդրութեան ծառայիցն Քրիստոսի զոր բնաւ երէք ի բոտեղծմանէ աշխարհի մինչեւ ցայսօր, չեւ եւս էր զիպեալ տպաւորազոյն նման ամին եւ ոչ մի:

Աղէ ունկնդիր լերուք այժմ եւ տեսէք, քանի՞ պատիւ, քանի՞ պատուհաս:

ՅՈՐՈՅ ԱՌԱՋԻՆ Է ՊԱՏՈՒՀԱՍԻՅ

Որում եղև ամբարադատութեան Մոթրհարն Բլլայ յորջորջեալ ի վերջին խալիֆայի որոյ եւ էր սայ ի տոհմէ Բնի Աբսառեանց եւ ի սերունդէ Մանուոսի Դավանքոյն, մինչդեռ զի պանծացեալ իշխէր սայ ի վերայ ընդ ամենայն աշխարհն, զծով եւ (զ)ցամաքն նուաճեցուցեալ էր ի ներքոյ յօտից: Եւ բոտ չիք հաճութեան տեսնոն Աստուծոյ ամբարտաւանից, զի ահա բարձրացոյց ըրտուն բարկութեան ի վերայ նոցին, զի որպէս ազոյն Բարայկացուց ի դաշտին, մինչդեռ զի էր մանանայն ի բերանս նոցայ, եւ որպէս զՍողոմ-Գոմորայ հանդուհանման էջ եւս բարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ երկրին Բաղդատոյ, որում եօթն հարիւր եւ տասներորդի թւոյն Հայոց, յանկարծակի եկն աշ-

խորհակոթման թաթար Ձէնկիդ Հալաքուխանն ի վերայ երկրին տեղոյս, և հալածեաց երկիրն ընդ ամենայն, քանդի ի բնէ քացուստ անտի, ի խայիֆայութեան ի վիճակին Օմարի, որում ութսունհարորդի թէոյն հայոց յարուցեալ Օմարն. իսկ անձամբ ի վերայ կռապաշտից ընդ հասարակօք սկսեալ ի Բարեկունէ մինչ Պարսկաստան, որոմէկով խաթիւք տաճկացիք չէր ի կռապաշտութենէ զնոսայ, ըստ այնմ ուստի ևս զչարայոյց Հալաքուխանն կռապաշտ դոյրով բուն, ևս զմտղեմի հալածմանց քենաթմբութիւն թագուցեալ ի սրտի, ըստ որում յայնմ զարոյն ինքնակալ զօրեղ զոյրով պարապ գտեալ, բաղմաթիւ զօրօք եկեալ ի Պարսկաստանէ սկսեալ ուր ևս որչք մահմետական գտեալ, սուր սուսերաւ խողխողելով հասեալ մինչ Բաղդատ, զիւր նախնեաց արեան բոցն նորին բարկութիւն բորբոքելով, առ ի վրէժխնդրութեան արեան նոցին: Ըստ այնմ ուստի ևս սկսեալ անխղճարար զմահմետականն անորիչ ընդ ընակեալ Քաղզ(էացի) քրիստոնէից ևս ընդ համագունդ նոցին ևս զմեր աննպաստ, բաղմաչարչար զերկրն Հայաստանեաց, համակից ընդ միախումբ նոցին, արանց ևս կանանց, մինչև ևս զտղայն ստնդեօք հանդերձ արմատախիլ ևս բնաջինջ արար որով զամենայն: Հուսկ յետոյ աստ ևս անդ հետադօտեալ որոնելով ի ծոց զաղտաբանաց, գտեալ ըստ չափու իրր քառանից օրիորդք ևս հարսից տծեն առ յատեան անօրինի, ևս առ ընդ սակո նոցին ևս հրամայէ գումարել զնոսայ ի դաշտի ևս ի ներքոյ ոտից երկաթաց արշաւանօք ամբախիս արարեալ, խորտակելով ճնշեալ, ևս ճմլեցին ևս զնոցայ, ևս հուսկ առ յապայ, ըստ կարեւորին զնախ զըրուակօք տեղոյն քաղաքի, ևս զաղօթատեղի ճամբքն տաճկաց ընդ զարմանատեսիլ բրդանքն աշտաբակօք, ևս զեկեղեցիքն քաղզ(էացի) քրիստոնէից ևս հոյակապ չուկայք ևս անթիւ կալածոց, որում նպատակ նոցին մինչ ցարդ, բաց երեւակի երեւի զորն հրդեհեալ, զորն յատակելով ևս զերկիրն անբնակ, ամայի թողեալ, ի բաց կացեալ: Եւ յապայ ասեն թէ բանակաւ իւր հանդերձ զօրօք չուս առեալ, զիմեաց առ յնդիստոս ևս ի ճանապարհի ուր ուրէք, զմահմետականն հանդիպէր խողխողելով ևս ամին յնդիստոս ևս պաշարեաց ևս ընդ սակաւ աւուրք¹ մի, ընդ բանակաւ անդանօր նստելով յանկարծակի ի միում զիշերի կաթուածական ախտիւ խեղդամահ լեալ անօրէնն սատակի ևս թափառեալ անտէր կելով, ընդ բանակի, զորք նորին Փծկի: Եւ ըստ այնմ յարեալ ազարացի ևս արարացիք, ի վերայ զօրաց նորին Փծկի, խողխողելով փոխադարձ արարեալ. վարեն զնոսայ մինչ Պարսկաստան, ևս բնաջինջ արմատախիլ արարին զանոյն Փծկոյն, մինչ ի սպառ, որպէսզի նոքայ առ սոցին աղնուական տոհմն, որում էր Բնի Արպասեանց սեռն բնաջինջեալ հատունելոյ առիթ եղեն, ևս զոր մահմետականքն աւազելով զգամմամբ տոչորին մինչ ցայսօր, քանդի որպէս հայրապետական սերունդ էր, մասն առ ազգի իւրեանց, զոր հատաւ ևս զերկիրն Բաղդադայ, որում 274 ամ անտէր ամայի կելով, պարսիացիքն անդուստ տիրապետեալ իշխելով, մինչև ի 984 (1535) թրւոյն Հայոց ի Կոստանդինուպոլսոյ Սուլթան Սուլէյմանխանն եկեալ ևս ազատեաց երկիրն ի զերութենէ:

Եւ ընդ աւուրսն չարայոյց ապիրատ Փծկի, յատակեալ կայուածոց, զմասն ի բաղմաց զեկուցանեմ, յորոց նարդեանս առ ընդ կանանց չուկայ յորջորջեալ ընդ արձակ տեղոյն, անտանելի մեծ մի տեղի աղօթից էր տաճկաց ի քացուստ, որում բարձրահայեաց զարմանատեսիլ բարձր բուրդն մինչ ցարդ, բաց երեւակի անխախտ կայ, որոյ ևս այժմ անարդ ևս տղեղ չուկայ մի կաղմեալ, որում զերձանափաճառութիւն ևս անարդ իրացն առնեն, և անուն տեղոյն

1 Բնադրում՝ աւուրք:

յայն՝ Քարի Բաղարի կամ Սուզը Ղազըլ յորջորջեն :

Նայ եւս ի թաղին չուկայի հնափաճառացն աշխոյս, որում եւ սայ եւս էր ի բնէ մեծ, բնդարձակ ճամի մի, տեղի աղօթից նոցին եւ սրոյ աշխոյս զոյգ բաղանիս կազմեալ փոխարէն տան աղօթոյն եւ Համամ Փէնջէ—Ալի յորջորջեն զանուն տեղոյն, որպէսզի զնոյն մտաբանաց տեղի բուրդն քայքայեալ, եւ զոր մասն նպատակ նորին մինչ ցարդ ի մէջ թաղի բնակարանաց կալածոյն, կայ պարզապէս որում Մընարթը Մաքթումայ եւ Քրրըկ Մինարայ յորջորջեն :

Այլեւ մանաւանդ զողբալի Քաղդ (էացի) քրիստոնեայքն զոր անօրինի սրբով խողխողեալ նահատակեցան, նոքայ եւս յ(ա)տկ(ա)ցեալ անտանելի մեծ մանասոր վանդ(ք) եւ գեղեցեկաչէն եկեղեցիք ունէին, որ զկնի տարազէպ արկածից, անբնակ ամայի կելոյ, որոց եկեղեցւոց մինն ի բացուստ հետէ տաճկաց աղօթատեղի բուրդ աշտարակաւ, ընդ զմբէթիւ ճամբի կազմեալ, որում որ խաաքի ճամբի յորջորջեն, որպէս եւ արդեանս կայ ի վայելման նոցին :

Նայեւ զՄանսոր վանդն զայն ի գետափոյն Ճիսիրի յատուկ փառաւոր զբռնակօք ընդ խցեբաւ եւ ընդ արձակ ալլի պարտիզաւ հանդերձ զոր ակնհասեա իսկ եմ լեալ, ի յամայի աւուրցն ժամանակի, որ զկնի յետ հալածանացն Հալաքուխանի, միջոց ընդ յերկար ամօք զքրիստոնէից սուրբ վանդն ամայի կելոյ, ընդ ժամանակաւ տաճկաց Մովսիսի զէրփիշներ ի նմայ բնակելոյ եւ անուն տեղոյն Մովսիսանայ յորջորջիւր : Եւ յետ զկնի 560 ամաց որում եղև ի կուսակալութեան Դափուզ փաշայի վրացւոց, որ ի Հայոց 1270 (1821) թւոյն յիշեալ փաշայն զսուրբ կալածն զայն փլուզելոյ եւ ի նմայ զոյգ բուրդ, աշտարակ զմբէթիւ, առ սակս տաճկաց տեղի մտաբանաց կազմեալ, ընդ չուկայք եւ խանութ կրպակօք, ձեռակերտեաց զվաղեմի մանասղըն զայն :

Իսկ արդ, յորժամ հուպ լեալ միեցան ի նմայ, նախնի հիմունքն վանդի փլուցանել ի բնուստ, առ վասն նորակազմ հիմունքն հաստատելոյս եւ ի բրել պեղման վարկեան, ահա եւ անդրէն զաղստարան մի երեւեալ բացաւ, եւ մտեալ ի ներքս մեծահոյով ոսկւոյ զանձ մի զտին, եւ էր պարուսակեալ ընդ ի զոյգ զանձոյն թաղ մի ոսկւոյ, ծանրադին ընդ քարեղէն մարդարտաւ յօրինեալ, եւ տիրացաւ Դափուզ փաշայն զայն, եւ ամանք անհատից բոտ կարծեաց զուշակեալ սաէին իբր թէ թաղ նարուզոտոնոսորի է . բայց ոչ, թիւր էր կարծիք նոցին, քանզի ի զարոյն յայնձ անբնակ վայր եւ անտառ մի էր զաշտն տեղոյն եւ հեռագոյն յոյժ ի սահմանէ Բաբիլոնի : Այլ մանաւանդ հաւանական է անկեղակարծ եւ հաստատապէս ասել թէ ի ժամանակի Քաղդէացւոց թաղ էր զայն պատարալիչ եպիսկոպոսաց, եւ զմթեր զանձն ընդ նմին աներկրայ : Սակայն Դափուզ փաշայն վրացւոց զաւակ զոյով, իսկ եւ իսկ զիտելոյ անմրոտունջ[չ] տիրապետեաց եւ ի Հայոց 1280 (1831) թւոյն, յետ սաստիկ մահաւորածմէն զկնի, տեղոյս Դափուզ փաշայն իշխանական արտօնութենէ անկելոյն, պատժեալ զոյով, բռնարար յուղղեւորեցին առ Պոլիս, եւ զայն թաղն յիշեալ ընդ բազմահոյով զանձ, մթերաւ առ վասն թողութեան յանձանաց՝ զոհ մատոյց, առ ի սպաս թաղաւորին Սուլթան Մահմուդիտան արքային Պոլսոյ :

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՀԱՍ

Եւ զկնի զայն տապնապոյն, որում ի հալածմանէ երկիրն անբնակ եւ ամայի կելոյ, յայն ժամ տակաւ առ տակաւ, պարսխացիքն ի յերթեւեկութեան առ ի յուխտատեղոյսն իւրեանց, իբրեւ դի տեսին զքաղաքն ընդ զաւառօք զատարկ անտէր մնացեալ, ուստի եւ նոքայ եւս, ձրի երկիր զտեալ, որպէս մեղուի եւ մօջիւնք, անթիւ զուժարեալ եւ իշխան մի եւս Սատրղիտան յորջորջեալ

ամեն դատաւոր ընտրեն ի վերայ երկրի եւ իբր 274 ամս իշխեալ տիրապետելով վայելեցին ընդ արդասեօք երկիրն ամենայն, քան զի յորմէհետէ խալիֆայութիւն կործանեցաւ, արդէն ութնուտասան ամ էր, զոր Օսմանջուկն զարկելով արեւ, ուստի եւ պարսիացիքն ժառանգեալ իշխեալ վայելեցին, մինչեւ ի օսմանցուց զարդանայն բարգաւաճութեամբ, որ ի 970 (1521) թւոյն Հայոց, Սուլթան Սուլէյմանիսան արքայն ի թագաւորելն իւրում, իրազեկ լեալ, առդ առականաց թշուառութեան Բաղդատոյ, որոյ եւ ի 984 (1535) թւոյն, ընդ որ քաջալերեալ ընդ զո[ս]րօք¹, եւ արձակեցաւ ի վերայ պարսից, ի թագաւորութեան Շահ Թահմասի, բնաբանն սկսեալ ի Թարթիզէ մինչ Բաղդատ, խողխողելով տիրապետեաց զերկիրն, եւ զգաւաւ, միջայերկրօքն եւ ազատեաց զամենայն, եւ միջոց եւս կացեալ աստ, առ վասն սահմանադրութեան, եւ յապոյ առ սակա ապահովութեան կարգադրեալ չորեք անձինք, տեղապահ երկրի փոխանորդ արքայի, ընդ յատկացեալ զօրօք, յորոց առաջինն նախադահ մի կուսակալ փաշայ յորջորջմամբ, եւ ի ներքոյ ձեռն նորին ոստիկան աջորդ մի սուրաշի յորջորջեալ եւ երրորդ եւս մի ամն ենկիշերիբեր ազասի, ընդ քառասուն հազար զօրօք եւ չորրորդն օրէնսդէտ քատիր իսլամ կոչմամբ, եւ ընդ այսու մատակարարութեամբ տնօրինելով ապահովեալ ի բաց կելոյլ սուլթանն փառաւորելով չոգաւ աստուսդ ել եւ զնաց ընդ բանական առ կոստանդնուպօլիս յաթոն իւր, եւ յապոյ շարունակաբար ըստ վերին կարգադրութեան ընթացեալ կայր երկիրն ըստ նմին օրինակի մինչեւ ցթագաւորութեան պայմանաց արքայի, յորոց առաջինն պայմանն էր այս եւ եթէ ի ձեռս պատահանց յորժամ կուսակալն երկրի մեռանիցի, որում նորոյ ընտրութեան այլում արտօնութեան կախումն, կարօտեալ կայր առ ընդ հաճութեամբն արքային Պօլսոյ, եւ նորին շնորհիւ նոր ի նորոյ հրովարտակաւ նորոյեացի սեւիցէ:

Եւ զկնի վերայիշեալ արքայի, զերկիրն Բաղդատոյ, կայր ըստ այնմ կարգադրութեանն ընթանալով մինչ եւ ի մեռանիլ արքայի ել զկնի այնմ 57 ամ եւս յայնմ կարգաւ ընթացեալ կայր մինչեւ ցթագաւորութեան Սուլթան Մուրադիսան արքայի:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐՐՈՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՀԱՍ

Իրբեւ եղեւ 1072 (1623) թւոյն ի թագաւորութեան Սուլթան Մուրադիսանի, ի ձեռս պատահանց, ի կենաց զրաւման տեղոյս Օսման փաշայ կուսակալի եւ աջորդ նորին ոստիկան Բէքիր աղայ սուրաշին, ըստ կարգադրութեան արքայիցն նախնեաց, որպէս զի հարկն էր, ուստի եւ Բէքիր աղայն ցանկալով կաշեալ ընդ աղղարաբաւ խնդրամատոյց լեալ ի հաճութենէ տէրութեան Պօլսոյ արքունական հրովարտակաւ, արտօնութիւն առաքեսցեն առ վասն իւր կուսակալութեան:

Որովհետեւ Սուլթան Մուրադն ի եօթներորդի ամաց իւրում թագ ընկալեալ, անարբունս զոլով եւ ի յայնմ աւուրց ի սահմանացն Պօլսոյ ապստամբեալ Չալալի ելուզակքն, պարապ դտեալ զերկիրն եւ զնահանգացն Պօլսոյն, լպիրջքն ասպատակելով նուաճեցուցեալ էին ընդ կեղեքմամբ, ուստի եւ զՊօլսոյ նախարարք եւ սպառապետ խորհրդականք, ընդ ելուզակաց զրադեալ զոլով մարտուցմամբ, հազիւ կարէին պատասպարել զերկիրն եւ զթագաւորն իւրեանց անձամբ: Եւ ըստ գուշակութեան բանի, այսու աղաղաւ էր եպերելով

¹ Բնագրում գրուած է զորօք, եւ այսուհետեւ գրում ենք ուղիղը՝ զօրօք:

ոչ դոճացան արտօնութեան հրովարտակն տալ Բէքիր աղային, բայց ով գիտէ, հաւանական է զոհուիք ոչ էր հաճեցուցեալ Բէքիր աղայն զսէր նոցին, եւ նոքայ եւս անփոյթ եղեն, որեւիցէ ըստ այնմ եւ Բէքիր աղայն եւս վհատեալ վրդով, ապստամբեալ, զիմէ վաղվադակի նամակ մի գրելով առ Շահ Արասին, հրաւէր ստնէ նմայ, զալ եւ տիրել գերկիրն, որպէս թէ նոյն ինքն հպատակելով զոնեայ ի նմանէ ստացի զկուսակալութիւն երկրի յուսով մշտնջենական, այլ ոչ գիտէր նախքան զամենայն, ինքն սպանուելոց է ընդ անականկալ յիմակաւ:

Ուստի եւ զՇահ Արպասն լսելն ի բաց զուարճացեալ յոյժ եւ ի 1073 (1624) թուոյն քաջալերեալ, բանակս արկեալ արշաւասոյր զայ վաղվադակի, եւ նախքան զմերձ լինելն երկրի, զլուր տառաք[ա]նաց, հասեալ առ Պոյիս, եւ անդէն նոր ընդոստեալ ի քնոյ սորջացեալ, անընդմիջապէս առաքնն զհրովարտակն արտօնութեան Բէքիր աղայի առ սակս կուսակալութեան նորին վաչկեման, եւ ի ժամանելն հրովարտակի Բէքիր աղայն եւս սորջացեալ թէ րնդէր հրաւէր արար Շահին, ըստ այնմ առաջարկեաց ի մտի, առ պատրաստութեան ապստամբիլ պաշարելոյ, եւ Շահն եւս զթիւր առաջարկութեան նորին իրազեկ լեալ եւ Շահն ցանկայր թէ թարց արեանհեղութեան տիրելոյ գերկիրն: յայնժամ ննդութեամբ կալեալ բարեկամական սիրոյ նամակ մի գրեալ առ որդւոյն Բէքիր աղայի, երկպառակեալ խարելով յորդորէ, զի որդին հօրն եթէ սպանցէ եւ ի դաւառեան Շահի, որդոյն մեծաբելով տայ նմայ զկուսակալութեան իշխանութիւն, մշտնջենական երկրի անտարակոյս, եւ եթէ ոչ ընդ կցեալ ապստամբիցէ ընդ հօր: Եւ ի հասանիլ նամակի, յետ ընթերցման զտրամար խաթամուժ որդին, պատրեալ, անգննարար համոզեալ եւ ընդ հօր հակառակեալ, եւ եմուտ որդոյն սատանայն ի սիրտս եւ ի մի պարապաւ եհար ըզհայր իւր Բէքիր աղային եւ սպանեաց զնայ, եւ ընդ առանձին սուրհանդակի զաշնադրեալ ի միասին եւ ընդ պատասխանաւն նամակի ուխտեաց նմայ, զոր ի միտմ աւուրցն ուրբաթի, ի ժամու աղօթիցն միջօրէի, եկեացէ զօրքն Շահի տիրելոյ գերկիրն ըստ այնմ զաշնաց, եւ փութանակի եկն զօրքն պարսիացոյ ի մէջ ծոցոյն զահաւորակաց, արտաքուստ քող արկեալ իրրու համարումն գերդաստանաց, որպէս թէ ուխտաւոր զաւթարաց հանդուռակ, սակայն ի ներքուստ էին լի զինազեկստեալ զինուորօք, եւ ի մտանելն նոցին, եւ զտին գերկրականքն զրաղեալ առ զվճարանս աղօթիցն ուրբաթոյ, եւ ոչ ոք եղև կշտամբիչ եւ յանդիմանող առ ընդ առաջ ընդդէմ զօրաց նոցին: յայնժամ արեանմբրու պարսիացիքն պարապ գտեալ, խողխողելով արանց եւ կանանց, մինչեւ պղծեալ ապականելով զկուսանս երկրի. եւ ընդ նոցին որդոյն Բէքիր աղայ, բարեկամին իւրեանց, ընդ չարաշար տանջանօք սպանին, եւ դարիւնն որպէս աղբիւր լեալ, եւ ոռոգանէր գերկիրս. եւ ի զահէ տաղնապէ անտի, զքաջ եւ նախագահքն երկրի ի սաստկութենէ պակուցման, մտանեն առ ի զոգ պանդուկի, որ էր Ճղալի Օղլի խանն, այսինքն քարվանսարոյն պաշարեալ անդ, իւր քառասուն տիւ եւ զիչէր պատերազմեալ ընդ պարսիացիսն եւ յապայ թլկեալ եւ նրքթեալ ի սոյմու եւ առ յապայ բանան զդուռն պանդուկի առ թշնամւոյն յանձնուելով եւ նոքայ եւս խողխողեալ եղեն անրմբերելի տանջանօք: Եւ զկնի զաղարկելոյն սրածութեանց Շահն միջոց կացեալ աստ, զուխտատեղոյքն իւրեանց չրջակ[ա]յելոյ եւ յապայ ընտրեաց զԲաքթաշխան սպառապետ մարդպան իւր կուսակալ երկրի տեղոյս, եւ մեկնեալ Շահն, չուս առեալ, ընդ բանակու չողաւ եւ զնաց աստէն առ յաթոռս իւր յԱսպահան:

Հուսկ յետոյ, սկսեցին հետեւարար, պարսիացիքն անընդհատ չարաչար ստեղծութեանց, առ ազդին օսմանցւոյ, յորոց Սօնլիքի վերաբերեալ ուխ-

տատեղոյքն, որք են Շէխ Արդուլղադըր, եւս եւ Արուհանիֆայ իմամ Ալամ, քահանայապետն Սօնլըքի, որում նոցին պաշտելույ տեղոյքն, զորն խոհակերաց կերակրույ, եւ զորն մրտաբ անասնոց, ձիաստան, այսինքն թաւիւյս զբարտաթից կապմեցին, չի ապականութեամբ, եւ ըստ այնմ, թէ եւ զձայն բողոքի հասեալ էր առ յունականն Պօլստոյ տէրութեան սակայն որպէս ի վեր յիշեցաք, որովհետեւ Սուլթան Մուրադն մանուկ գոլով, մանաւանդ եւ այն զի, որ ի զարոյն յայնմ, ստահակ ելուզակ ջալալիքն, անդուլ բնդ յամենայն տեղիս, նոյնպէս եւ ի նահանգի Պօլսոյն յանդղնարար շրջակայեալ, անխնայ կեղեքելույ աղապաւ ուստի սպառապետ եւ նախագահքն Պօլստոյ, զբաղեալ գոլով բնդ նոքոք, հաղիւ կարէին պատսպարել զինքեանս եւ զարքայն իւրեանց միայն եւեթ, մինչեւ ցեօթն ամ միջոց, անմոռնջ լմբերանեալ կային բնդ ամենայն: Եւ ի յամին ութերորդոյն Սուլթան Մուրադ արքայն արբունս հասեալ, եւ զձայնն գոռի որպէս աշխարհանցում բողոքն ազադակի եհաս ի Պօլստա յապաւն[ճ]ն արքայի: յորժամ արքայն լուսա զաղմուկն¹ երկրի աւաղելով սպառ(ն)ացեալ հրամայէ վաղմադակի անմիջապէս բանակս արկանել, մարդպան եւ սպառապետք, եւ բնդ հոյլ զորոք բաղմաւ, առաքեաց Բաղդատ, առ բնդ սարսիացիան ճակատիլ, իսկ կանխաւ եօթն ամ էր, յորմէ ի գերութենէ երկրի ոչ ունելով ինքեան զտարադէպ լուրն արքայն, իրբեւ իրազեկ եղեւ եօթն ամ եւս ընդ միջնորդութեամբ մարդպանաց, հետեւարար անբնդհատ մարտնջելով այլեւս ոչ կարողան նուաճացնել թշնամոյն, մինչեւ լցան չորեքտասան ամ ամբողջ, որում զաղանակուր էր լեալ երկիրն Բաղդատուոյ ի գերութեան:

Ուստի եւ զարքայն, գիլ[ա]ւելով զթուլութիւն սպառապետաց, զայբացեալ յոյժ ըստ այնմ, ցասամբ քաջալերեալ անձամբ արքայն, բնդ մեծաւ պատրաստութեամբ ի 1087 (1638) թւոյն Հայոց եւ իններորդ ամսոյն Ապրիլի, եւ ի Պօլստոյ եւ վեցերորդի ամսոյն Նոյեմբերի ամբողջ[ա]պէս ժամ(ա)նեաց առ այդր, եւ տասնչորսերորդի ամսոյն Դեկտեմբերի ճակատելով եւսանդաղին ջանիւք յաղթեալ, եւ յաւուրն Ուրբաթի եւս տիրապետեաց զքաղաքն Բաղդատուոյ այսպէս:

Իսկ իրբեւ եկն եւ հպեցաւ պաշարելով զերկիրն ճակատս տալ արքայն, որոյ եւ բերդն քաղաքի, յոյժ ամրափակ գոլով, ջանայր եւ բնդ զարմանասքանջ հնարիւք, ոչ կարեր յաղթել, բնդ որ սքանչացեալ ակընկառոյց լեալ զարմանայր եւ կայր ապշեալ ի յայնմ, իսկ բնդ բանակի Արքային, քաջ սքանչելարուեստ զգօն ոմն մի գոլով, Ոջա Կօկ Նազար անուն, յաղգէ բուն հայկազնէից, եւ զյիշեալն ցանկայր եռանդաղին ինքնարոյս հնարիւք, զի նորաստեղծ թնթանօթ մի ձուլեալ, սակայն ոչ գոլով ըստ գոյի չափոյ զնիւթ մետաղի եւ այլ պիտոյից, եւ ըստ այնմ ազդ արարեալ զեկոյց բանն առ Արքային, հրամայէ արքայն վաղմադակի զարքունական: Եսկէ սամանն² սեղանոյն եւ զսպաս պղնձեղէն խոհակերացն բանակի բնդ ամէնն եւ իսկոյն զբողմանդակն գումարեալ ի զաշտին Սամարբայի: Եւ բնդ այսինքն ոսկւոյ, արծաթ եւ պրզնձեւոյ, եւրաղն³ ի նիւթոց, նովիմբք զանդեալ, մատակարարեալ, զոյգ մի հանդունման, ահաղնատեսիլ թնդանօթք ձուլեաց ճարտարապետն Կ. Նազար, եւ ի ճակատին բնդ քաղաքի, միով ի յերկոցունց, բնդ արծարծամբն առաջին ի մի բամբկի պետակաւ ի հիւսիսային կողմանց քաղաքի բնդ յաջորդութեամբն Աստուծոյ զպարիսպ բերդոյն ձեծեալ քայքայելով մինչեւ ի յերկիր

1 Բնազրում՝ զաղմուկն:

2 Սաման = գոյք, իրեր, տնեղէն սպասքեր:

3 Եւրաղ = ասպաղէնք, նաեւ ձիու քամբ ու ծածկոց:

հաւասարեալ եւ տիրապետեաց զքաղաքն Արքայն: Եւ ի մտանկն զօրաց, որ-
պէսպի անխիղճ պարսկացիքն, ի ժամանակի սպանդանոց էին կաթմեալ, նոյն-
պէս եւս սպանդ վարեցան, եւ ապա ի նոյն փլուզեալ տեղոյն պարսպի, դուռ
մի կազմեալ քաղաքի եւ անուանեցին զնայ Այլ Քափի, այսինքն յաղթութեան
յուսատու դուռ, որում մինչ ցարդ կայ ի դործի անդադար:

Եւ յետ ի սրածութենէ՝ դադարելոյն Արքայն, յիշելով՝ զհնարազէտ
պիտանութիւն Կօկ Նազարի, ըստ այնմ եւ հրամայեաց կոչել զնայ առ ի ըս-
պաս տեսութեան Արքայի, զի ի ձօնիւ ըստ արժանոյն նորին տաճելով պար-
զեաւորեաց ճմայ՝ փոխանակ աշխատանաց նորին, նայեալ եկն եւ երկրպաղ-
եալ կանգնեաց ի յատենին Արքայի, եւ զԱրքայն հրամայէ ասելով ճմայ, ո՞վ
դու որովհետեւ արարեր զհնարս այս, արդ ի՞նչ դրեալ յինչն, իսկ երանելին հո-
գեւնէր զոլով, եւ ի բնէ եկեղեցի չգոլով աստ, ուստի խնդրեաց յԱրքայէ եկե-
ղեցի մի կառուցանել, առ վասն անուան Հայոց եւ զԱրքայն ստատելով ասէ.
«Ով խելադար, այս ինչ խնդիր է ջ. ջին, խնդրեա՛ զոր ինչ կամիցիս տացից ես
քեզ» եւ նա կրկին երկրպաղեալ ասէ. «Կեցցէ Արքայն յաւիտեան, է իմ փա-
փազ հոգեւոր տուն մի հաստատելոյ, զի եւ մշտնջենական կրօնաւորքն մեր
բնդ ազգի տիւ եւ զիշեր, անդադար, ի պաշտման աղօթից առ Աստուած փա-
ռարանեալ եւ առ Արքայիդ յերկար կենաց, մաղթելով ի յԱստուծոյ հայցես-
ցեն հանապաղ», ըստ այնմ, եւ ի նոյն ժամու զիջեալ ի խնդիր նորին Արքայն
եւ հրամայէ փաղփաղակի անմիջապէս, ի յարքունական գանձէն, կառուցանել
եկեղեցի մի, որոյ չորեք հարիւր դազ երկայնութիւն, նոյնպէս եւ զլայնու-
թիւն նորին հանդուանման, եւ զհանդաւարանն ի դաշտի, ըստ ճմին չափո:
Եւ փութանակի բնդարձակ ի ծոց քաղաքի, տեղ մի որոշեալ, որում անուն
տեղոյն Թիքէնլիկ, այսինքն տեղի փշարոյս: Եւ առ վասն հաստատութեան ետ
ճմայ ոսկէգօծ հրովարտակ մի, յորում եւ էր դրեալ ի ճմայ այսպէս. «Թի-
քէնլիքէ, մարմուր օլայ Կօկ Նազար մահլէսի, մէյրէմ Անա իսմինդէ, էրմէ-
նիլէր քիլիսէսի»: Եւ անյապաղ շուտափոյթ բնդ սակաւ միջոցաւ կազմեալ եւ
ի 1087 (1638) թւոյն, կատարելագործեցաւ եկեղեցին, առ ըստ յանուն Աստ-
ուածամօրն մերոյ: Իսկ առ ի չգոյէ ի ժողովրդոցն մերազնէից՝ զերանելի Կօկ
Նազարն փոխանակ զնոյն բնդարձակ հրովարտակի եւ արտօնութեան, հակա-
դարձ նորին, փոքրիկ մատուռ մի կառուցեալ, քանզի ի դարոյն յայնմ ոչ էր
բրիտանեաւանակ, մանաւանդ եւ ոչ երբէք հայք, որպէսպի ի վեր թերթոց տես-
րակիս՝ դառնապէս քարոզէ առ յերժանօղաց:

Եւ ի աւարտման եկեղեցւոյն, առ ի չգոյ մերազնէից բաղմաշխատ Կօկ
Նազարն, փակեալ զդուռն՝ ապշեալ բնդ բանալեալ թէ զինչ արտոցէ, անդր եւ
քանի մի անձին յաղդէ Քաղդէացւոց քրիստոնէից հանդիպելով ճարահատեալ
միամտաբար եկեղեցին բնդ հրովարտական հանդերձ, սահեցմամբ վրիպեալ
աւանդ յանձնէ առ նոցայ, պատուիրելով ցորքան ժամանակ առ ի չգոյ ազգիս
Հայոց, որպէս աւանդ վայելեալիք դուք ի ճմայ, սակայն ի ներկայանալ նո-
ցին յայնժամ իսկոյն անպատճառ յանձնեալիք եկեղեցին բնդ հրովարտական
առ Հայոց, եւ նոքայ եւս ժպտեալ յոյժ, ուրախութեամբ ընկալեալ տիրացան,
եւ վայելեցին երջանկաբար բնդ յերկար ամօք, ժամանակ մի, զի եւ իցէ:

Եւ բնդ հանդիլին զործոց Արքայի, ել եւ չողաւ աստուաց բնդ բանա-
կաւն փառաւորապէս. եւ զերջանկայիշատակ Կօկ Սօջայ Նազարն եւ բնդ ճմայ
հանդերձ, եւ զնոյն ահագին զոյգ դարմանատեսիլ թնդանօթաց, յորոց զոր բնդ
ոսկւոյ դանդեալ, զմինն յաղթուին ի նոցունց Փաթհիլէր կոչեցեալն եւ զյաղ-
թութեան թիւ նորին, ըստ տաճկաց 1043 թիւ քանապործեալ յիշատակաւ,
ադատելով եթող առ այդր, ի դրան ներքին բերդոյն, որպէսպի մինչ ցարդ կայ

չդիմացիւք չըջապատեալ եւ զմիտն տարան ընդ բանակի Արքային, առ ի Պոլսուսն Կոստանդինուս :

Եւ իբրեւ եղև մէկնիւն Արքայի աստուած, էր ի թուոյն 1088 (1639) Հայոց, ամսեանն Փետրվարի, մերձ ի քսան եւ չորեքերորդի ամաց Հասակի, բաջայազմ Արքայն, կնքեալ զկեանս իւր յմարեաց, նա եւս զմեր բարեջան Խօջայ Կօկ նազար Հոգեւոյն առ ընդ յապայ վախճանեալ, եւ ընդ վերին արքայութեան արժանացեալ, որոյ յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի :

ԱՐԳ ՀԵՏԵԻԵԱԼՆ Ի ՆԵՐ ԶԵԿՈՒՅԱՆԷ ՆԱԽ Ի ԲՆԷ ՀԱՅ-
ԿԱԶՆԵԱՅ ԲՆԱԻՈՐԻԼՆ ԱՍՏ ԵՒ ԱՊԱՅ ՇԱՐՈՒ-
ՆԱԿԱՐԱՐ ՔԱՂԴԷԱՅԻ ՓԱՓԳԱԻԱՆԻՅ ՈՒ
ԱՏԵԼՈՒԹԻԻՆՔՆ ԱՌ ՄԵԶ

Եւ զվեր յիշատակեալ եկեղեցին, եկաց առ ժամանակ մի, մերձ ութսուն ամ, զերեւալ առ ընդ ձեռս նոցին վայելման, ցորքան չեւ եւս էր լեալ, տակաւին բնակիչք Հայոց. եւ առ յապայ ի շնորհէ բարձրագոյն նորին Արքայի, զերկրի խաղաղ, ազատութեան, եւ բարօրեալ համբաւ նորին, տարածելով, յայնմհետէ աստանդականաց մերազնէից ի լսել նոցին յայն. ժամ սակաւ, հետեւարար սկսեալ հետզհետէ ի զանազան տիեզերաց, այսինքն ի Պոլսուոյ, Դամասկոս, Եդեսիոյ, Ուրֆոյ, Վանայ, Կեսարիոյ, Թոխատի, Սերաստիւոյ, Եւզոկիւոյ, ի Կարինէ, եւ այլ զանազան քաղաքաց Անատոլոյ, եւ ըստ մեծի մասն Տիգրանակերտ եւ Ասորեստանէ եւ ի նահանգաց նոցին կուտեալք եւ եղեն ժողովածու ժողովուրդ մի աստանօր, վասն որոյ՝ անէր, անմիտքան եւ անհամաձայնք են արդէն մերազնեաց ժողովուրդն տեղոյս, զի եւ իցէ, եւ ի վեր բովանդակեալ մերազնեայքն մեր, ոմանք տակաւ—տակաւ վաճառականութեամբ եւ ոմանք բարեհնար արուեստաւոր երիտասարդք, այլեւս մերազնէից հարստակրն Պարսկաստանի, սկսեալ ի 1176 (1727) թուականին Հայոց, ի թաղաւորին նազր Ղուլի Շահ Թահմազ Արքայի ի յԱպագան քաղաքին, իբրու ամս քսան անիթար, մինչեւ ի 1196 (1747) թուոյն, որում սպանեցաւ ընդ դաշնակաւ արծաթագին ծառայէ իւրմէ : Եւ նորին չար անիրաւի տուտեալ կեղեքելովն զմեր վշտազնեալ ազգին ջուղայեցւոց եւ Համադան եւ ընդհանուր զեղջկանսն անբերելի ծանր հարկապահանջութեան, խտից աղաղաւստ այնմ մոլորելով ճարահատ խոյս տուեալ չուեալ, թափառեցան առ ընդ զանազան տեղերաց¹, յորոց եւ եթ 1200 զերդաստան միայն առ ի Խարկ կղզւոյն, եւ առ յապայ Բասրայ զետեղեալ բնակեցան, թողեալ բաց ի Հնդկաստան թափառեալ բնակելոց : Եւ տարաբաղտասլէս ի նոյն դարոյն, յետ զկնի միջոցաւ մահտարածամ անկանելոյն Բասրայու 1200 զերդաստանաց, որում 800 տանց զուսն ջուղայեցւոց ի նոյն հարուածով մահտարածամի վաղեալ առ Աստուած փոխեցան, եւ այլն եկեցուք ըստ մերում բանի, եւ մասն եւս Պարսկաստանէ խոյս տուեալ, չուելոցն անդէն ուղղակի առ տեղս եկելոց, ի թուոյն Շորճայի զետեղեալ բնակէին, եւ սոքայ հեղ եւ խոնարհ տարժանարար² քնքին (չնչին) իրաց վաճառականութեամբ, ընդ բաւականախրութեամբ բաւարարեալ վայելչանային, որում որ առ յապայ ժամանակի զարդացեալ ի վիճակի բարօրութեան, բարդաւաճեալ բարձրահամբաւ զերդաստանք զոյացան

1 Բնազգուս՝ եզերաց :

2 Ոչ արժամարար :

ի նոցանէ, յորոց համադանցի մահտեսի Աղէքսանդրեան ժառանգքն որք եղեն առիթ շինութեան առ ի յանուան Ամենասուրբ Երրորդութեան եկեղեցոյն, որ ի թաղին Շօրճայի, որոյ յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի ամէն:

Իսկ այնոքիկ, որք ի նահանգէ օսմանցւոց էին եկեալք, եւ ի թաղին Մէլլոանի, շուրջ ընդ պալատի տէրութեան զետեղեալ, եւ ի ներ գրօշակի հո-
 լանտորեալ, մերադնեայքն էին պետ եւ զխաւոր արհեստականաց, առ ի սպաս տէրութեան զործոց, սյք էին կուսակալ բղէխից սափրիչ, ժամագործ, սակերիթիչ, զերձիկ եւ զենքագործ, եւ այլ զան(ա)զան արհեստաւորաց պետ-
 ւորոյ հանապաղ պատրաստարար կային ի պաշտամունս տէրութեան. եւ սոքայ ի շնորհ տէրութեան բարգաւաճեալ եւ ի վիճակէ բարօրութեան պանծացեալ եւ ընդ մերձաւորս իւրեանց փարթամացեալ երջանկաբար կենցաղաւարէին
 ըստ մարմնաւորի հանապաղ, սակայն ըստ յամենայնի զօրիկ էին ի հոգեւոր վայելչութենէ, եթէ եկեղեցւոյ աղօթից եւ թէ առ վասն մատակարարութեան քահանայից Հայոց. ուստի եւ ճարահատեալ ընթանային առ Կօկ Նաղարեան եկեղեցին, զոր ի բացուստ զաղարեալ, զերի որոացեալ կայր ի ձեռն փափա-
 զաւանից, եւ մերադնեայքն եւս, մինչ ցայն վայր, չէին զղացեալ, որում ժ(ա)-
 րանգութիւնն նորին, մերադնեաց է դադարումն բաժանակիւթեան, քանզի յայնժամ ծածկեալ անյայտ էր խորհուրդն այն, ուստի պարտաւորեալ առ ի սկստս մատակարարութեան, անխտիր խոնարհելով ընթանային առ նոցայ:

Այլ եւ ըստ որում մարդկային բնութիւնն, անզսպելի մեղանշնական զոլով եւ ի բարեկենդանութենէ, շուայտեալ ջնոնուին, առ սակս ամուսնու-
 թեան ցանկալով, ուստի որոյ աղաղաւ եւս զիմէին առ օրիորդացն փափագա-
 ւանից եւ առ ազգին ասորացւոց, որովհետեւ յայնժմ դարոյն, ոչ երբէք զոյր
 բնակիչք եւ ոչ օրիորդք հայոց, նայեւ դրահանայքն նոցին փափագաւանից եւս
 կեղծ խորամանկութեամբ, ոչ խտրելով այլ տրփեալ ցանկանային, առ ի պե-
 տրս որսաւոյ զթափառեալ զառանցն հայոց խորասուզելոյ եւ որսալով առ ի
 ցանցս իւրեանց անդադար որսային, եւ անխտրաբար բնասնենալով, զոմանս
 բազմից շողոմելով պարտանդեալ առ զիւրնց զաւանութեան չրջէին, եւ ընդ
 զոմանս կեղծ սիրով թուլադրութեամբ վարուէին, քանզի յայնժմ դարոյն յոյժ
 ուժեղնակի զօրեղ էին մերադնեայքն չքամբ, թէ եւ ոմանք խնէչ կնամոյաց, ի
 խղիւղութենէ վաւառեալքն, խառնակելով ընդ նոցին եւ կորեան, սակայն
 ջնրմ հաւատով աշուուպարմքն ոչ, այլ ուրոյնացեալ կային փառաւորապէս:
 Իսկ սակայն փափագաւանքն, ի յօրէ հալածմանէ Հալաբուխանի եւ առ ապա
 Սուլթան Բլղրում Պայազիդէ, ստոր նկունացեալ զոլով ընդ ողորմելի վիճա-
 կաւ կենցաղաւարէին օր հանապաղ, զխաւորեալ զառնապէս:

Իսկ արդ ահա եւ մեք ելաք ընդ հուր եւ ընդ ջուր եւ եկաք ի հանգիստ
 այսպէս:

Այսօր երկնային դուռն ողորմութեան ծագեալ ի վերուստ զի որպէս
 յարոյց Աստուած ի շորէքօրեայ գերեզմանէն զՂազար հանգուանման ըստ նը-
 մին, փոխանակ զմեր նախնի բարեաց յիշատակ Ռօջայ Կօկ Նաղար յորճօրջեալ
 հոգեւորսոյն, առաքեաց Աստուած երկրորդական մի ամն ուստայ Նաղար, ո-
 րոյ այսօր ընդ ձեռս շնորհիւ սորին լինի վերադարձումն փրկութեան եկեղեց-
 ւոյն առ մեզ, զի որպէս ի բնէ կանխաւ, մեր էր բաժանակալ, ժառանգութիւն
 նորին եւս:

Չոր ի թուոյն 1160 (1711) երրորդոյն Հայոց, ի ձեռս պատահմանց
 տեղոյս նախնի բղէխին, ի կենաց դրաւելով եւ փոխանակ այլ նորին այլ ոմն
 ի Պօլսոյ ընտրեալ գայ իշխելոյս ասղանօր, եւ ընդ նմին պաշտօնատարից ի
 բանակի, առ ընդ սպասու նորին բղէխի եկեալ մի ոմն, իսկ բնիկ մերադնէից

Եւ ամական անուամբ ուստայ Նազար Քլիջիրաշի յորջորջիւր, որոյ ընդ հա-
նապաղ կայր ի պաշտօնի տէրութեան, զսուր եւ զենք մատակարարեալ զոր-
ծերոյ, եւ ի միտմ խնուիթի բնակեալ զիւր աշակերտօք հանդերձ, առ ընդ
զործս իւր հետեւեր, եւ մասն իւր հնարապիտութեան բարձրաւոր էր ի սպա-
սու տէրութեան: Եւ էր ընդակից աջորդ նորին երիտասարդ մէն իսկ Բաղդատ-
ցի, եւ ընիկ ընդ ազգու հայ, եւ բառ մակ անուամբ Այդին յորջորջիւր, որ ի
յապայ յետ զրաման կենաց ուստայ Նազարի, Այդինն ժառանգելոց է ըզգա-
սաշտօնն նորին: Զի ահա ի սմանէ սերեաց ծնունդն մեղսամած Ղ. Ա.³ Այ-
դ(ին)եանց եղկելոյն: Եւ այժմ ի բաց թողում զեղեղութիւն սորին անցից առ
ընդ հետապայի թերթոցն բացատրել, մասնցի մի խափանեցի զարուհակու-
թիւնն բանիցս պիտոյից:

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նոր Զուլա

(Շաբ. 1)

3 Ղուկաս Արքանամի:

